

**«ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ
З УТВЕРДЖЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
НА ПЕРІОД ДО 2010 РОКУ»**

та рекомендації щодо розробки

**ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ
«Національний план дій щодо утвердження гендерної
рівності на період до 2016 року»**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
1. Методологічне підґрунтя програми	4
2. Зростання помилок методологічного плану від Державної до регіональних програм	5
3. Про співвідношення гендерної політики і духовної сфери	6
4. Цілі, завдання та результати Державної програми: проблеми індикаторів	8
5. Проблема систематизації передбачених Державною програмою заходів щодо утвердження гендерної рівності	9
6. Проблема судового захисту рівних прав та можливостей жінок і чоловіків	10
7. Поширення сфери дії Державної програми на окремі категорії жінок чи чоловіків, що перебувають у найбільш уразливому стані	11
8. Проблеми проведення гендерно-правової експертизи законодавства України	13
9. Формування механізму запровадження «позитивних дій». Гендерні політичні квоти	15
10. Подолання гендерного насильства в українському суспільстві. Проблеми попередження та протидії насильству в сім'ї	17
11. Гендерна політика і проблема відповідального батьківства	18
12. Гендер і освіта	18
13. Проблема забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері праці та зайнятості, включаючи оплату праці	20
14. Контроль за виконанням програм і планів	21
15. Перелік посилань	23

Гуслякова Людмила,
голова ГІАЦ «КРОНА», координаторка Гендерної експертної платформи
(ідея та координація)

Плахотнік Ольга,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», учасниця Гендерної експертної платформи
(пункти 1–3, 11, 12, 14)

Христова Ганна,
кандидат юридичних наук, доцент Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, учасниця Гендерної експертної платформи
(пункти 4–10, 13)

ВСТУП

Теоретико-методологічний аналіз Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року виконали співробітниці Гендерного аналітично-інформаційного центру «КРОНА» (м. Харків, www.krona.org.ua) за підтримки Фонду Гайнріха Бьолля (Німеччина, представництво в Україні, www.boell.org.ua).

18 червня 2010 року цей текст подано в Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту як внесок ПАЦ «КРОНА» в розробку Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо утвердження гендерної рівності на період до 2016 року» та розвиток української гендерної політики в цілому.

Ми сподіваємося цією працею не лише долучитися до розвитку та вдосконалення гендерної політики в Україні, але й розпочати широку суспільну дискусію в академічно-експертному середовищі й громадянському суспільстві навколо нагальних питань гендерної теорії і практики.

1. Методологічне підґрунтя програми

Зауваження

Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1834 (так само як і Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків») цілковито спирається на ідеологію «гендерного мейнстрімінгу» як домінантної моделі гендерної політики ООН та ЄС. У той же час концепт і політика гендерного мейнстрімінгу є наразі об'єктом обґрунтованої критики гендерних / феміністських теоретиків¹, оскільки призводить до посилення гегемонного протистояння «чоловік – жінка», тоді як відмінності між іншими групами населення фактично нівелюються або взагалі ігноруються.

Обґрунтування

Поняття «гендер» стало в останній третині XX сторіччя ключовою категорією міждисциплінарної наукової сфери знання під назвою «гендерні дослідження». Однак розрізнення понять «стать» і «гендер» – тобто основа основ гендерної теорії – залишається наскрізь проблематичним. Сучасний рівень розвитку природничих наук дозволяє піддати сумніву існування тільки двох статей². Тому розподіл на «стать» і «гендер» у 90-х рр. XX сторіччя був підданий критиці як штучний: немає в людському житті нічого абсолютно біологічного і нічого абсолютно соціального. Отже, гендер слід розуміти як «будь-які сконструйовані суспільством відмінності, що мають стосунок до поділу людей на чоловіків і жінок, включно з ознаками, які відрізняють жіночі тіла від чоловічих тіл»³.

Пізніше в понятті «гендер» проблематизувався вимір гетеросексуальності (наприклад, на думку М. Віттіг, стать є політичною категорією, що визначає суспільство як гетеросексуальне, а тому не розглядає живих істот як таких, а лише взаємини, проголошені «природними (натуральними)». Через це половина людства (жінки) «гетеросексуалізована» й підкорена гетеросексуальній економіці⁴). Згодом Т. де Лауретіс пропонує спеціальне поняття для ідентичності, що виходить за межі традиційної гендерної дихотомії, – квір-ідентичність, опрацьовуване пізніше іншими теоретиками (Дж. Батлер, І. К. Седжвік та ін.).

Таким чином, теорія гендерного конструювання з її розумінням гендеру як результату взаємодії соціально-культурного і тілесного, а також позначення (маркування) тілесного через культурне ґрунтується на припущенні, що існують більш ніж два гендери. У конструюванні гендеру задіяна низка чинників, складно взаємопов'язаних. Ось чому Н. Фрезер та Л. Ніколсон наполягають на постмодерністській теорії ідентичності, де головну тезу про розрізнення виключно чоловічого і жіночого замінено на ідею про «комплексно конструйовані поняття (conceptions)... що розглядають гендер як одну з можливих характерних рис серед інших, як-от: клас, раса, етнічність, вік та сексуальна орієнтація»⁵.

Отже, еволюція терміна «гендер» у західній соціальній теорії закономірно приходить до того, щоб відійти від традиційної статевої дихотомії чоловічого / жіночого з метою позначення феномену статевої плюральності в сучасній структурі гендерних ідентичностей.

Гендерний мейнстрімінг як теоретичне підґрунтя української гендерної політики має на меті дещо протилежне до гендерної теорії: якщо остання прагне до проблематизації (аж до повної деконструкції) категорії статі (а згодом – у трансгендерній теорії – і гендеру) як такої, то гендерний мейнстрімінг, навпаки, жорстко закріплює ці категорії, зводячи їх до біологічної статі й фіксованого гендерного суб'єкта в есенціалістському розумінні поняття гендеру.

Ключовий теоретичний момент гендерного мейнстрімінгу в розумінні гендеру як поняттєвої опозиції «чоловіки – жінки» повністю імплементований в українське гендерне законодавство. Так, у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» гендерна рівність визначається як «рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства»⁶ (курсив наш). Відповідні формулювання містить

і Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року (далі в тексті – Державна програма): «Метою Програми є утвердження рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей для їх реалізації як основного права людини»⁷ (курсив наш).

Але й це ще не все. Формально позначаючи дві статі – «чоловіки» і «жінки», термін «гендер» замінює в них навіть не два, а одне поняття – поняття «жінка (жіноче)»! Пряма вказівка на це міститься в Державній програмі, де серед завдань визначено таке: «підтримка громадських ініціатив, спрямованих на формування гендерної культури, подолання усталених стереотипів щодо ролі та місця жінок у суспільстві» (курсив наш).

Те саме помічають й інші дослідники. Так, у роботі Н. Гусак, присвяченій аналізу виконання Державної програми, вказується: «Чи не найдетальніше і найчастіше згадувані у звітах культурно-мистецькі заходи по суті пов'язані із досить обмеженим колом ролей жінки – красуня, матір, берегиня сімейного вогнища – всі пов'язані із сімейним приватним життям і не торкаються професійної, громадської, політичної, творчої самореалізації жінки. Зовсім відсутні заходи, які б висвітлювали той же спектр чоловічих ролей у публічних та приватних сферах суспільства. Загалом гендерна проблематика суб'єктами виконання Державної програми сприймається як винятково «жіноча», а також переважно пов'язана із традиційними сферами жіночої опіки: сімейні стосунки, репродуктивне здоров'я, виховання дітей, домашні клопоти та ужиткове мистецтво, тілесна краса»⁸.

Рекомендації

Було б добре, якби поняття гендеру акцентувалося не як статичний феномен, а як динамічний процес (процес гендерування). Також потребує додаткового акценту момент розмаїття гендерів (gender diversity), тобто відхід від тотальної гетеронормативності; також має бути наголошеним вимір інтерсекціональності як урахування всіх соціальних чинників, що перетинаються з чинником статі. Тобто слід брати до уваги не просто «жінок» і «чоловіків», а певні соціальні групи всередині статевих (наприклад, жінки – власниці підприємств малого бізнесу; чоловіки – шахтарі середнього віку, мешканці району НН тощо).

2. Зростання помилок методологічного плану від Державної до регіональних програм

Зауваження

Як уже зазначено, Державна програма не є бездоганною з теоретико-методологічної точки зору. Водночас регіональні програми – обласні, міські, районні – майже повністю збігаються в загальній риториці й конкретних формулюваннях цілей і заходів з програмою державною: можливі помилки або некоректності, таким чином, множаться й дублюються до нескінченності.

Обґрунтування

На особливо прискіпливу увагу заслуговують регіональні «гендерні» програми (принаймні ті з них, що є у відкритому доступі, – а таких дуже небагато!). Почнемо з того, що на сайтах райдержадміністрацій подеколи йде боротьба за утвердження «тендерної» рівності (наприклад, у Коростені Житомирської області)⁹.

Іноді в регіональних програмах можна віднайти досить дивні формулювання. Наприклад, у програмі Веселинівської райдержадміністрації Миколаївської області є такий пункт: «8. Забезпечити призначення державних допомог сім'ям з дітьми всім, хто має право, відповідно до чинного законодавства та виплату». Такий самий пункт стоїть у гендерній програмі м. Баштанка. Коментарі, здається, зайві.

У плані дій до обласної програми Рівненської області читаємо: «З метою подолання стереотипів щодо ролі чоловіка та жінки у сім'ї та суспільстві, формування відповідального материнства та батьківства, утвердження гендерної культури, виховання поваги до батьків щороку відзначати Міжнародний жіночий день 8 Березня, День сім'ї, День матері, День бать-

ка, проводити спортивні змагання «Тато, мама, я – спортивна сім'я», у загальноосвітніх навчальних закладах – батьківські всеобучі, виховні години тощо»¹⁰. Як саме в Україні більшість громадян, із можновладцями включно, відзначають свято 8 Березня – нагадувати не треба; очевидно, що з ідеями гендерної рівності усталений спосіб святкування цього дня не має нічого спільного. Так само й заходи на підтримку сім'ї можуть як мати гендерно егалітарний зміст, так і навпаки – стигматизувати будь-які інші моделі сім'ї, крім гетеронормативної. Виконання цього пункту може мати цілий спектр наслідків. Хто контролює ці моменти?

У плані дій до програми Київської міськдержадміністрації є пункт 28: «Рекомендувати *важливо використовувати зображення жінки в рекламних цілях, уникаючи сюжетів, які не відповідають моральним критеріям, ображають її честь та гідність (Відповідальні: Головне управління внутрішньої політики, Головне управління контролю за благоустроєм міста Києва, 2007-2010)*»¹¹. Узагалі це прекрасний пункт, начебто покликаний розв'язати дуже нагальну проблему сексистської реклами, але – кому рекомендувати? І як карати за недотримання рекомендацій? Незрозуміло.

Недостатнє обговорення цих програм призводить (окрім сумнівних результатів) до репродукування помилок і некоректностей уже в нових програмах. Нам потрапила до рук уже затверджена Програма з утвердження гендерної рівності у всіх сферах життєдіяльності населення Луганської області на 2010–2014 роки. Серед напрямів діяльності та основних заходів читаємо, наприклад, таке: «...*проведення гендерного аналізу щодо збалансованості штату обласних закладів культури*». Цей пункт дуже інтригує, бо в усій програмі проведення гендерного аналізу щодо збалансованості штату заплановане лише в обласних закладах культури (чомусь не у фінансових закладах, не в бізнесі й не в державному управлінні). Цікаво, що виконавці очікують отримати в результаті? Чи знають вони, що, згідно зі статистикою, в галузі культури задіяно неспівмірно більше жінок (65–70%¹²), аніж чоловіків, оскільки ця сфера є однією з найменш прибуткових? І якщо на Луганщині це також буде виявлено – що збирається з цим робити облдержадміністрація?

У плані є ще кілька цікавих пунктів. Наприклад, з метою «*привертання уваги до внеску жінок у мистецтво*» заплановано «*видання буклету «Твори жінок художниць 2-ї пол. ХІХ – поч. ХХ ст. у зібранні Луганського обласного художнього музею» та «видання альбому «Жінки Луганщини у творах місцевих майстрів пензля і різця»; проведення екскурсій «Образ жінки у російському і українському образотворчому мистецтві ХІХ – поч. ХХ ст. у творах з колекції Луганського обласного художнього музею»*».

Тут ми спостерігаємо, як на одну й ту саму мету «працюють» і жінки-мисткині, і жінки-натурниці... Цікаво, чи знайомі укладачі програми з засадничим текстом Лінди Нохлін «Чому не маємо видатних жінок-художниць?»¹³. Вочевидь, ні, бо інакше не говорили б так сміливо про те, що позування жінки як моделі для художника-чоловіка є «внеском жінок у мистецтво». Це складна й суперечлива тема, яка потребує ґрунтовних знань з історії та (феміністичної) теорії мистецтва. В іншому разі старання виконання цього пункту плану здатне спричинити не ефект «гендерного просвітництва», а, можливо, зовсім навпаки – закріплення усталених гендерних стереотипів.

Рекомендації

1) Надзвичайно нагальним і важливим є теоретико-методологічний аналіз чинної Державної програми з утвердження гендерної рівності в Україні на період до 2010 року, а також проектів наступних програм.

2) Дуже важливо якомога більше й ширше залучати експертів до підготовки гендерних програм і планів, а також до процесу їх практичного втілення.

3. Про співвідношення гендерної політики і духовної сфери

Зауваження

На наш погляд, у Державній програмі відбувається подекуди підміна поняття «гендерна рівність» поняттям «духовні цінності», яке є надто розпливчастим і неоднозначно трактованим у сучасному українському суспільстві.

Серед завдань Державної програми зустрічаються досить дивні з методологічної точки зору формулювання. Наприклад, таке: «Проведення інформаційно-просвітницької роботи з питань ліквідації всіх форм дискримінації за ознакою статі, подолання стереотипів щодо ролі жінок і чоловіків у сім'ї та суспільстві, утвердження духовних цінностей, формування відповідального материнства і батьківства, забезпечення гендерного паритету в духовній сфері»¹⁴ (курсив наш).

Поставлене другою частиною речення (начебто завуальоване), виділене курсивом завдання є насправді досить парадоксальним. Тому вважаємо за потрібне детально на ньому зупинитися, тим більше що в додатку до Державної програми, у плані дій, є пункт 25, який передбачає зробити таке: «Підготовка та розповсюдження разом із засобами масової інформації циклів теле- і радіопередач з питань утвердження паритетних відносин, подолання гендерних стереотипів щодо ролі чоловіків і жінок у сім'ї та суспільстві, утвердження духовних цінностей, патріотичного та духовного виховання населення, формування відповідального материнства і батьківства, забезпечення гендерної рівності в духовній сфері»¹⁵ (курсив наш). Тобто начебто завуальоване завдання трансформується в доволі прозорий пункт плану.

Далі цей пункт розвивається у відповідні фрагменти регіональних планів – так, наприклад, у плані дій Сумської міської адміністрації це виглядає таким чином: «Проведення культурно-просвітницьких семінарів, зустрічей, спрямованих на відродження і збереження народних традицій та обрядів, духовний розвиток сім'ї, жінок, дітей та їх батьків»¹⁶. (Тут уже хочеться запитати – а яких традицій? Яких обрядів? І чи всі вони відповідають ідеям гендерної рівності?..)

Тож давайте розберемося з цим детальніше. Почнемо з духовних цінностей – що то таке? У «Філософському енциклопедичному словнику» духовність визначається як «взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів, що об'єктивуються в артефактах культури»¹⁷. В «Українському педагогічному словнику» поняття «духовність» означає «індивідуальну вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти "для інших"»¹⁸. Тобто ключовим тут є поняття особистості як, власне, осередку духовних цінностей – і не зовсім зрозуміло, як же пов'язані ідеї гендерної рівності з «утвердженням духовних цінностей»: гендерна нерівність пронизує соціальну систему як таку, в той же час на рівні окремої особистості вона може не сприйматися й не відчуватися.

Але то ще півбіди: зрештою, якось же вони пов'язані. Проте для чиновників, що мало розуміють у гендерній проблематиці, але мусять виконувати програму, цей пункт може стати «рятівним»: під «утвердження духовних цінностей» підпадає якнайширше коло «заходів», від масового гуляння з приводу релігійних чи світських свят до відзначення днів народження видатних (історичних) осіб.

З «духовним вихованням»¹⁹ і «духовною сферою» ще важче. Попри те, що поняття духовності є набагато ширшим, ніж суто релігійне його трактування, в буденній свідомості саме останнє домінує. Більшість чиновників переконані, що «духовна сфера» й «духовна семінарія» – це майже тотожні, себто релігійні, поняття. Але ж більшість релігій, що є впливовими на території України, мають досить чітку негативну (догматичну) позицію щодо ідеї гендерної рівності. Чи можлива в такому разі гендерна рівність у духовно-релігійній сфері?..

Більше за те, в додатку до Державної програми серед плану дій є пункт 27, що формулюється як «надання всебічного сприяння релігійним організаціям у реалізації доброчинних проектів». Цей пункт автоматично «перекочував» також у більшість регіональних програм²⁰. Але, на наш погляд, цей момент дуже контроверсійний.

По-перше, Україна є секулярною державою, відділеною від церкви. То чому Державна програма планує підтримувати релігійні організації? Чи немає тут серйозного порушення українського законодавства? По-друге, Програма не вказує, які саме доброчинні проекти релігійних організацій мають бути підтримані; тому, на наш погляд, цей пункт може стати джерелом для не просто зловживань, але й для підтримки діяльності, що є (буде)

діаметрально протилежною до ідей гендерної рівності. Адже саме релігійні громади ініціюють на сьогодні найбільш реакційні (в гендерному аспекті) проекти – наприклад антиабортну або гомофобську пропаганду тощо.

Рекомендації

Якщо вже є потреба говорити про гендерну рівність у духовній сфері (а вона таки є нагальною), програма має містити розгорнуте тлумачення цього питання. Так, український філософ С. Кримський визначає духовність як «ціннісне домобудівництво» – не тільки індивіда, а й нації – як «ціннісний досвід людства»²¹. Філософеса Г. Горак розглядає духовність через поняття духу, як сукупність смислових та ідейних надбань людства в процесі його історичного розвитку, акумульованих у відповідних духовних формах, до яких вона відносить усі форми суспільної свідомості, норми, цінності та ідеали. Трансляційними каналами духовності вона вважає освіту, виховання, ідеологію, просвіту, культуру й засоби масової інформації²². М. Гартман до переліку духовних явищ і процесів додає мову, звичаї, погляди, право, мораль, світогляд і науку²³.

Отже, якщо в Програмі більш чітко й розлого пояснити, що об'єктами гендерної політики й гендерних трансформацій мають стати такі сфери духовності, як мова, освіта, наука, культура, ЗМІ тощо, то й плани дій (особливо регіональні) були б значно коректнішими й конкретнішими.

4. Цілі, завдання та результати Державної програми: проблеми індикаторів

Зауваження

У Державній програмі з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року недостатньо дотриманий принцип відповідності між цілями, завданнями та очікуваними результатами, відсутні чіткі, прозорі індикатори виконання Державної програми, визначені малореалістичні цілі та очікувані результати.

Обґрунтування

У Загальній частині Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року визначено **мету Програми**, яка полягає в «утвердженні рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей для їх реалізації як основного права людини», а також основні **завдання Програми**, до яких, зокрема, належать:

- формування та реалізація державної політики у сфері забезпечення гендерної рівності;
- створення відповідної нормативно-правової бази;
- приведення галузевих нормативно-правових актів у відповідність із Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»;
- удосконалення механізму здійснення гендерно-правової експертизи чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів;
- впровадження гендерних підходів у діяльність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- організація громадського обговорення проектів нормативно-правових актів і програм, спрямованих на забезпечення гендерної рівності;
- забезпечення включення гендерної складової до програм соціально-економічного розвитку регіонів та галузей, а також дотримання гендерної рівності під час вирішення кадрових питань у центральних та місцевих органах виконавчої влади тощо.

Завдання Програми мають **більш предметний (конкретний) характер**, ніж її мета, однак є скоріше напрямками діяльності у сфері впровадження гендерної рівності, які мають тривалу дію та не вичерпуються виконанням (за окремими винятками, як «підготовка та опублікування державної доповіді про виконання в Україні Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок»»). Ці самі завдання в принципі можуть бути й завдання-

ми наступної Державної програми з утвердження гендерної рівності, тобто вони є такими, що не можуть бути повною мірою реалізовані після завершення дії Програми. Крім того, більша частина з цих завдань є оцінними та вимагають розроблення системи індикаторів їх виконання.

Очікувані результати, що містяться в Державній програмі, мають абстрактний характер і переважно є недосяжними у своєму абсолютному вимірі. Навряд чи є підстави стверджувати, що в результаті виконання Державної програми в Україні досягнуто *«рівності прав та можливостей жінок і чоловіків у працевлаштуванні, просуванні по службі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці, провадженні підприємницької діяльності, поєднанні трудової діяльності з виконанням сімейних обов'язків»* або ж розроблено *«ефективний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків як на державному, так і на місцевому рівні»*.

Рекомендації

У Заключних коментарях Комітету з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок за результатами розгляду об'єднаної шостої та сьомої державної доповіді України вказано: «Комітет заохочує державу-учасницю спільно з жіночими організаціями розробити та прийняти нову Державну програму, що повинна забезпечувати комплексний підхід до гендерної рівності, **мати чіткі цілі та орієнтири виконання** і враховувати найкращі практики, досвід, здобутий у ході реалізації попередньої державної програми у сфері гендеру, та рекомендації Комітету. Далі Комітет рекомендує державі-учасниці виділити достатні обсяги фінансових ресурсів для виконання цієї Програми» (п. 21 Заключних коментарів).

Отже, як радять міжнародні експерти та свідчить досвід іноземних країн (Естонії, Болгарії тощо), цілі, завдання і, тим більше, результати програми чи плану дій мають бути предметними й стосуватися саме цієї програми, передбачати не тільки якісні, а й кількісні показники, що можуть бути чіткими та однозначними індикаторами виконання (чи невиконання) програми та слугувати засобами моніторингу її результатів. Самі результати мають бути досяжними, реалістичними, такими, що можуть бути виміряні; вони повинні демонструвати зрушення в суспільстві у сфері досягнення гендерної рівності та підлягати порівнянню з результатами наступних програм.

Ключовою вимогою, загальновідомим принципом наукової та іншої цілеспрямованої ціннісно орієнтованої діяльності є чітке, адекватне, співрозмірне з наявними ресурсами, реалістичне формулювання цілей, завдань та очікуваних результатів. Такий підхід має бути застосований і у формулюванні цих параметрів майбутньої Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо утвердження гендерної рівності на період до 2016 року». Лише за умови досягнення таких вимог при формулюванні цілей, завдань та результатів майбутнього Національного плану дій можна ставити питання про моніторинг його реалізації і після завершення звітувати про досягнення очікуваних результатів та його успішне виконання.

5. Проблема систематизації передбачених Державною програмою заходів щодо утвердження гендерної рівності

Зауваження

У Додатку до Державної програми викладено План заходів щодо утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року, який містить 52 пункти, тобто є досить ґрунтовним і масштабним. План заходів передбачає конкретні дії, спрямовані на досягнення як юридичної, так і фактичної гендерної рівності, та визначає відповідальні органи й організації, на які покладається їх здійснення. Серед них – Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство юстиції України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування; також передбачається участь громадських організацій.

Однак цей План заходів щодо утвердження гендерної рівності жодним чином не струк-

турований за сферами суспільного життя, змістом та характером заходів або іншими критеріями. Так само не структурований План заходів Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту щодо реалізації у 2010 році Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року.

Обґрунтування

Такий підхід призводить до дублювання певних заходів та ускладнює системний підхід у розв'язанні тих чи інших проблем забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

У регіональних програмах забезпечення гендерної рівності іноді є спроби структурувати заходи щодо їх реалізації та систематизувати їх.

Наприклад, у ході визначення напрямів діяльності та основних заходів Програми з утвердження гендерної рівності у всіх сферах життєдіяльності населення Луганської області на 2010–2014 роки здійснено спробу їх певної систематизації та визначено таку структуру документу: розділ I «Організаційно-правове, методичне та інформаційне забезпечення Програми»; розділ II «Сфера діяльності Програми», який складається з двох підрозділів – 1) Забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок та 2) Попередження насильства.

Вітаючи саме прагнення систематизувати напрями діяльності та заходи програми, необхідно відзначити очевидний факт – указані сфери діяльності програми НЕ ВИЧЕРПУЮТЬ усіх сфер життєдіяльності населення.

Рекомендації

Отже, систематизація заходів та виділення структурних підрозділів у майбутньому Національному плану дій щодо утвердження гендерної рівності на період до 2016 року дозволить уникнути проблем його загальному уявленні про заходи та виявити ті сфери суспільного життя, які залишилися поза увагою в ході укладання плану. Системний підхід дозволить також уникнути дублювання заходів, забезпечить їх логічність і єдність, а також дозволить охопити цим планом інші близькі до проблематики гендерної дискримінації сфери, зокрема торгівлю людьми, протидію сексуальній експлуатації та використання проституції третіми особами тощо. Сферами дії майбутньої Державної програми можуть бути визначені:

- удосконалення гендерного законодавства України;
- удосконалення судової практики України в напрямі врахування принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- забезпечення гендерної рівності в громадсько-політичній сфері;
- забезпечення гендерної рівності у сфері праці, зайнятості, підприємництва та соціального захисту;
- забезпечення гендерної рівності в сімейній сфері, формування відповідального батьківства й материнства;
- гендерна рівність в освіті;
- гендерна рівність у сфері культури та мистецтва;
- протидія насильству в сім'ї та іншим проявам гендерного насильства;
- підтримка громадської активності у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- гендерна рівність і ЗМІ, протидія сексизму в рекламі та ЗМІ
- гендерна рівність і суспільство: усвідомлення проблеми та шляхи її подолання.

Цей перелік, безумовно, потребує громадського обговорення та доопрацювання.

6. Проблема судового захисту рівних прав та можливостей жінок і чоловіків

Зауваження

Проблема використання процедури судового захисту права на недискримінацію за ознакою статі є однією з найбільших проблем забезпечення гендерної рівності в Україні.

Це відзначив у своїх Заключних коментарях Комітет із ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок за результатами розгляду об'єднаної шостої та сьомої державної доповіді України, який вказав: «Визнаючи прогрес, що його досягла держава-учасниця у зміцненні гендерної рівності та людських прав жінок в Україні, особливо через введення в дію антидискримінаційного законодавства, Комітет жалкує з приводу браку інформації стосовно використання жінками існуючих механізмів скарження, в тому числі інформації про судові справи та їхні результати. Більше того, Комітет ще раз висловлює своє занепокоєння, висловлене у попередніх Заключних коментарях 2002 року, стосовно недостатньої обізнаності з положеннями Конвенції та можливостями для їх застосування, особливо серед представників судів, правоохоронних органів та самих жінок». **Однак у Державній програмі з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року ця проблема абсолютно залишилася поза увагою. Ця ситуація має бути ОБОВ'ЯЗКОВО виправлена в ході розроблення наступної Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо утвердження гендерної рівності на період до 2016 року».**

Рекомендації

Майбутня Загальнодержавна програма має спрямувати свою дію на вдосконалення судової практики України в напрямі врахування принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Зокрема, в ній необхідно передбачити низку заходів, спрямованих на формування судової практики у сфері забезпечення гендерної рівності відповідно до міжнародних стандартів, зокрема:

- проведення інформаційно-освітніх кампаній стосовно принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків серед суддів, адвокатів, інших фахівців у сфері права;
- інформування громадськості про можливість та процедуру звернення до суду в разі дискримінаційних дій за ознакою статі;
- проведення фахових тренінгів з проблеми забезпечення гендерної рівності для суддів, юристів та співробітників правоохоронних органів щодо ділянки застосування Конвенції ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок та інших міжнародних стандартів у цій сфері з тим, щоб вони використовували її в судовому процесі, з залученням представників Судової Адміністрації України та Академії суддів України;
- узагальнення інформації щодо кількості та видів скарг на можливу дискримінацію жінок, поданих до судів, прокуратури та офісу омбудсмена, а також до інших органів, які уповноважені приймати такі скарги;
- юридична підтримка «стратегічних тяжб», які дозволять поступово сформувати судову практику у сфері протидії гендерній нерівності в українському суспільстві;
- державна підтримка надання безкоштовної юридичної допомоги особам, які стали жертвами сексуальних домагань, інших форм дискримінації за ознакою статі;
- підготування посібників для суддів, які містять міжнародні стандарти щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, практику щодо справ цієї категорії Європейського суду з прав людини, органів міжнародних організацій, юрисдикція яких визнана Україною, а також аналіз національного законодавства та судової практики в цій сфері;
- підготування узагальнень Верховного Суду України у сфері протидії дискримінації за ознакою статі;
- підтримка громадських моніторингів судів щодо розгляду справ цієї категорії.

7. Поширення сфери дії Державної програми на окремі категорії жінок чи чоловіків, що перебувають у найбільш уразливому стані

Зауваження

Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року не містить заходів, безпосередньо спрямованих на подолан-

ня стереотипів щодо жінок і чоловіків, які належать до найбільш уразливих груп населення, а також забезпечення їхніх рівних можливостей з іншими членами суспільства. У ній проігноровано питання про запобігання дискримінації щодо осіб, які відрізняються декількома дискримінаційними ознаками (стать і вік, раса, належність до національних меншин, стан здоров'я, сексуальна орієнтація тощо).

Обґрунтування

Особи, які перебувають у найбільш уразливому стані, заслуговують на особливу підтримку з боку держави, що передбачене низкою міжнародних стандартів у сфері дискримінації за ознакою статі, зокрема:

- жінки та чоловіки з інвалідністю (Рекомендація щодо професійної реабілітації та працевлаштування інвалідів, прийнята Генеральною конференцією Міжнародної організації праці 1 червня 1983 року, у пункті 8 закріплює положення, відповідно до якого під час організації професійної реабілітації та сприяння інвалідам у працевлаштуванні слід дотримуватися принципу рівності ставлення й можливостей для працюючих чоловіків і жінок);

- жінки та чоловіки, інфіковані СНІДом (Паризька декларація «Жінки, діти й синдром набутого імунodefіциту (СНІД)», затверджена Міжнародною конференцією про наслідки СНІДу для здоров'я матері та дітей 27–30 листопада 1989 року);

- жінки, які проживають у сільській місцевості (стаття 14 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок);

- особи, які належать до національних меншин (Резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин», прийнята 18 грудня 1992 року, в Преамбулі до якої вказано, що цей міжнародний документ приймається на підтвердження віри в основні права людини, гідність і цінність людської особистості, рівноправ'я чоловіків і жінок та рівність великих і малих націй) тощо.

У своїх Заключних коментарях Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок за результатами розгляду об'єднаної шостої та сьомої державної доповіді України звернув увагу України на необхідність урахування особливого стану уразливих груп населення та вжиття заходів на їх підтримку. Так, Комітет ООН закликав Україну вжити всіх необхідних заходів для того, щоб жінки, які постраждали від насильства в сім'ї, *включаючи сільських жінок та уразливих жінок*, наприклад ромських жінок, мали повний доступ до притулків та відповідних соціальних центрів.

У Заключних коментарях ідеться: «Комітет шкодує з приводу відсутності інформації про жінок-мігрантів, біженок та представниць інших уразливих груп, зокрема ромських жінок, які можуть наражатися на численні форми дискримінації на підставі статі, расового чи етнічного походження, інвалідності, віку чи сексуальності».

Україні пропонується надати в наступному періодичному звіті комплексну інформацію та статистичні дані про *становище жінок-мігрантів, біженок та представниць інших уразливих груп, зокрема ромських жінок, які можуть наражатися на численні форми дискримінації на підставі статі, расового чи етнічного походження, інвалідності, віку чи сексуальності*. Також рекомендується надати інформацію про заходи, вжиті з метою усунення дискримінації щодо цих жінок з точки зору їх доступу до охорони здоров'я, освіти, роботи, соціальної допомоги тощо» (пп. 42, 43 Заключних коментарів).

Рекомендації

У Національному плані дій щодо утвердження гендерної рівності на період до 2016 року необхідно передбачити підтримку осіб, які належать до найбільш уразливих груп та потребують особливого захисту. Складниками цього мають, зокрема, бути:

- визначення найбільш уразливих груп населення з урахуванням особливостей тієї чи іншої місцевості в Україні;

- одержання статистичних даних щодо стану дотримання їхніх прав та свобод, а також забезпечення рівних можливостей;

- визначення системи заходів на їх підтримку;
- проведення просвітницьких кампаній з недопущення подвійної дискримінації та руйнації стереотипних уявлень щодо уразливих груп населення.

8. Проблеми проведення гендерно-правової експертизи законодавства України

Зауваження

Перший пункт Плану заходів щодо утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року передбачає *«подання пропозицій і складення плану проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства на відповідний рік»*. Це свідчить про першочерговість гендерно-правової експертизи в системі заходів удосконалення нормативного регулювання у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Обґрунтування

Нормативна основа гендерно-правової експертизи закладена **Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»**, який визначив, що гендерно-правова експертиза полягає в аналізі чинного законодавства, а також проектів нормативно-правових актів, результатом якого є надання *висновку* щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Більш докладно порядок проведення гендерно-правової експертизи мав визначити Кабінет Міністрів України, з метою чого ухвалив **Постанову № 504 «Про проведення гендерно-правової експертизи» від 12 квітня 2006 р. зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 950 від 18 липня 2007 р.** Проте уряд обмежився визнанням органом, уповноваженим здійснювати гендерно-правову експертизу в усіх сферах законодавства, що стосуються прав і свобод людини, Міністерства юстиції України, а також указівкою на те, що гендерно-правова експертиза проектів нормативно-правових актів проводиться як **складова частина правової експертизи**.

Порядок проведення гендерно-правової експертизи був конкретизований **Наказом Міністерства юстиції України № 42/5 «Деякі питання проведення гендерно-правової експертизи» від 12 травня 2006 р., яким було затверджено Інструкцію з проведення гендерно-правової експертизи, а також Форму висновку гендерно-правової експертизи акта законодавства**. Цим наказом першим серед трьох завдань гендерно-правової експертизи було визнано проведення комплексного дослідження чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів на відповідність міжнародно-правовим актам з прав людини стосовно дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Таким чином, **єдиним критерієм гендерно-правової експертизи, передбаченим законодавством, є відповідність чинного нормативно-правового акта або його проекту міжнародно-правовим документам з прав людини стосовно забезпечення принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків**. Отже, концептуально-методологічну основу гендерно-правового аналізу законодавства України визначають основні міжнародні стандарти прав людини у сфері забезпечення гендерної рівності та закладені в них принципи й засоби ліквідації дискримінації за ознакою статі.

Однак у жодному нормативному документі України НЕ ВИЗНАЧЕНО ТИХ ПРИНЦИПІВ, ОСНОВНИХ ІДЕЙ ТА ЗАСАД, які складають зміст указаних міжнародних стандартів, тоді як саме на відповідність цим принципам та вимогам мають тестуватися нормативно-правові акти чи їх проекти, які підлягають гендерно-правовій експертизі.

При цьому міжнародні стандарти у сфері забезпечення гендерної рівності, що підлягають застосуванню в ході проведення гендерно-правової експертизи, складають не лише міжнародні договори з прав людини, а й ухвалені уповноваженими міжнародними судовими установами та конвенціональними органами ООН міжнародні юридичні акти (рішення щодо індивідуальних скарг, загальні рекомендації, заключні коментарі за результатами

розгляду державних доповідей), а також міжнародні документи, що мають із формально-юридичних позицій рекомендаційне значення (декларації, платформи дій), які визнаються цивілізованою міжнародною спільнотою. Їхній зміст мало відомий навіть фахівцям у сфері гендерного права, оскільки більшу частину цих документів не перекладено українською мовою та не опубліковано в Україні, вони є доступними тільки на офіційних сайтах відповідних міжнародних організацій переважно англійською чи французькою мовами.

Зупинимось для прикладу лише на деяких засадничих принципах (вимогах), що мають найбільш загальний, методологічний характер та складають основу міжнародних стандартів у сфері забезпечення гендерної рівності:

1) Дискримінаційне ставлення тягне за собою порушення принципу рівності. Міжнародні стандарти прав людини розрізняють три можливі моделі рівності жінок і чоловіків – **формальну, протекціоністську й субстантивну**.

Відповідно до формальної моделі рівності, чоловіки й жінки однакові, тому з жінками слід поводитися як із чоловіками. Згідно з такою позицією, на законодавчому рівні має бути формалізована рівність прав кожної особи незалежно від будь-яких дискримінаційних критеріїв, що є достатнім для подолання фактично наявної в суспільстві нерівності. Такий підхід у гендерній теорії має назву «гендерно нейтральний».

Протекціоністська модель рівності вимагає, щоб жінки були усунені від участі в деяких сферах діяльності заради їхнього ж власного інтересу, що забезпечується через установлення відповідних заборон на законодавчому рівні. У такому підході визнаються відмінності між жінками і чоловіками, але вони розцінюються як слабкість жінок, чим виправдовується їх підлегле становище.

Міжнародні стандарти та відповідно до них Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» виходять із субстантивної моделі рівності, яка базується на визнанні соціальних та біологічних розбіжностей між чоловіками і жінками та їх урахуванні в процесі законодавчого регулювання. У межах цієї позиції підкреслюється важливість створення й забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків щодо реалізації своїх прав.

Показовою щодо цього є проблема заборони використання праці жінок на роботах зі шкідливими й небезпечними умовами виробництва, що пояснюється передусім необхідністю збереження їхнього репродуктивного здоров'я. Така заборона ілюструє протекціоністську модель рівності. Натомість у субстантивній моделі наголошується на тому, що життя і здоров'я жінки, у тому числі її репродуктивні функції, є не менш значущими, ніж життя і здоров'я чоловіків. Дотримання міжнародних стандартів у сфері гендерної рівності вимагає не заборони жінці працювати на вказаних виробництвах, а ліквідації таких виробництв або максимального зниження їхнього шкідливого впливу на життя і здоров'я як жінки, так і чоловіка.

Субстантивний підхід передбачає, що з метою якнайшвидшої ліквідації наслідків соціальної нерівності на всіх рівнях влади та в усіх сферах суспільного життя можуть застосовуватися тимчасові спеціальні заходи (позитивні дії). **Цей підхід має стати основою гендерно-правової експертизи актів національного законодавства України та їх проектів.**

2) Визначаючи дискримінаційний характер певного припису того чи іншого нормативно-правового акта або його проекту, слід виходити з того, що міжнародні документи називають два види дискримінації – юридичну (*de jure*) і фактичну (*de facto*). Дискримінація *de jure* виявляється в наявності прямих дискримінаційних положень у чинному законодавстві; дискримінація *de facto* (дискримінація результату) полягає в тому, що принцип рівності прав та можливостей чоловіків і жінок порушується в результаті правореалізації.

Яскравим прикладом другого виду дискримінації виступає положення ч. 2 ст. 182 Сімейного кодексу України, де зазначено, що мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 30 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Така норма законодавства з формально-юридичного боку видається гендерно нейтральною, проте на практиці призводить до ситуації кричущої дискримінації жінки-матері, з якою, як правило, залишається проживати дитина (або діти) після розлучення подружжя. Жінка-

мати вимушена самотужки забезпечувати 70 % прожиткового мінімуму на кожну дитину й нести весь тягар її виховання й догляду за нею, що суттєво обмежує жінку в можливості будувати власну кар'єру й мати якийсь додатковий заробіток. Отже, впровадження так званого «гендерно чутливого» підходу в чинне законодавство передбачає схвалення таких законодавчих приписів, які не тільки не містять обмежень чи привілеїв за ознакою статі, а й у результаті своєї реалізації сприяють усуненню правовими засобами фактичного гендерного дисбалансу, що склався в тій чи іншій сфері суспільних відносин.

Така вимога підтверджується в Заключних коментарях Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, де зазначено: «Що стосується визначення поняття «дискримінація щодо жінок», яке міститься в Законі України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків», Комітет вважає, що воно недостатньо чітко і явно охоплює **проблему непрямой дискримінації**, як це вказано у статті 1 Конвенції» (ст. 16 Заключних коментарів). Комітет вимагає від України виключити положення, що можуть призвести до непрямой дискримінації, з усіх актів законодавства України. Такі положення мають бути виявлені в результаті гендерно-правової експертизи законодавства.

Рекомендації

Майбутній Національний план дій щодо утвердження гендерної рівності на період до 2016 року має бути спрямовано на сприяння формуванню сутнісного, а не формального підходу до проведення гендерно-правової експертизи законодавства України та проектів нормативно-правових актів, для чого, зокрема, слід передбачити такі заходи:

- забезпечити переклад українською мовою та опублікування рішень Європейського суду з прав людини у сфері протидії гендерній дискримінації, актів конвенціональних органів ООН (рішень щодо індивідуальних скарг, загальних рекомендацій, заклучних коментарів за результатами розгляду державних доповідей), а також декларацій, резолюцій, платформ дій, інших міжнародних документів, які входять до міжнародних стандартів у сфері забезпечення гендерної рівності;

- розробити й нормативно закріпити **методику проведення гендерно-правової експертизи нормативно-правових актів та їх проектів**, у якій забезпечити систематизацію й визначення закладених у міжнародних стандартах основних принципів, на яких має ґрунтуватися гендерний аналіз законодавства України, розробити його узгоджені, комплексні індикатори;

- визначити критерії відбору нормативно-правових актів та їх проектів, які в першу чергу підлягають гендерно-правовій експертизі;

- забезпечити залучення незалежних експертів та експерток у сфері гендерної теорії та практики до проведення гендерно-правової експертизи нормативно-правових актів та їх проектів;

- організувати проведення фахової гендерної експертизи державного та місцевих бюджетів;

- забезпечити оприлюднення висновків гендерно-правової експертизи щодо ключових нормативно-правових актів України та їх проектів, які мають принципове значення для забезпечення принципу рівних прав та можливостей в Україні.

9. Формування механізму запровадження «позитивних дій». Гендерні політичні квоти.

Зауваження

Окрему проблему у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків становить питання щодо запровадження так званих «**позитивних дій**», тобто тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення рівних можливостей осіб обох статей у різних сферах суспільного життя. Такі тимчасові дії покликані сприяти досягненню гендерної рівності, компенсувати відмінності, нерівність або невідгідне становище осіб певної статі у відповідних сферах громадського життя. **Однак таким заходам не приділено належної уваги в Державній програмі, що слід виправити в ході розроблення нової програми.**

Обґрунтування

Можливість ужиття *тимчасових спеціальних заходів* уперше (!) на рівні національного законодавства України передбачено Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», для чого в Законі вживається відомий у світі термін «**ПОЗИТИВНІ ДІЇ**». Згідно зі статтею 1 Закону, позитивні дії – це *спеціальні тимчасові заходи, спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України*.

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» передбачає можливість введення спеціальних тимчасових заходів **як на державному, так і на недержавному рівнях** (на рівні підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян тощо). Можливість застосування позитивних дій передбачена в **10 з 24 (!) статей Закону**, зокрема статтями 1, 3, 7, 12, 16, 19, що свідчить про можливу широку сферу їх використання. Однак Закон не вказує, які конкретно позитивні дії можуть застосовуватись, а лише передбачає абстрактну можливість їх упровадження.

Прикладами позитивних дій можуть бути, зокрема:

- квотування місць для жінок у списках партій на парламентських виборах;
- надання кредитів жінкам-підприємцям на більш вигідних умовах;
- економічне стимулювання чоловіків для перебування певний час у відпустці з догляду за дитиною тощо.

Однак, незважаючи на широкі можливості застосування позитивних дій, в Україні такі заходи фактично не використовуються. За останні роки було здійснено кілька спроб запровадити політичні квоти для жінок, проте всі законопроекти з такою нормою було відхилено. Останній із них, у якому пропонувалося запровадити вимогу щодо представництва не менш ніж 20 % осіб однієї статі в кожній п'ятірці партійного списку, не пройшов навіть першого читання в лютому 2010 року.

Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок рекомендував Україні розпочати активне використання позитивних дій в усіх сферах суспільного життя.

У п. 12 Заключних коментарів Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок зазначив, що він «шкодує, що деякі з порушених проблем та рекомендацій, включених до попередніх Заключних коментарів, були виконані недостатньою мірою. *Насамперед це стосується... недостатнього представництва жінок у вищих ешелонах деяких сфер суспільного життя, а також браку застосування компенсаційних дій, наприклад, введення квот та інших тимчасових спеціальних засобів*».

Рекомендації

Згідно з рекомендаціями Комітету, враховуючи принцип рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, у майбутньому Національному плані дій доцільно:

- розробити та затвердити методичні рекомендації, які міститимуть чіткі вимоги до тимчасових спеціальних заходів відповідно до міжнародних стандартів, зокрема розробленої Комітетом ґрунтовної Загальної рекомендації № 25 до статті 4 Конвенції ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок;
- вивчити ситуацію та узагальнити інформацію про застосування тимчасових спеціальних заходів у сферах, де спостерігається недостатнє представництво чи невідгідне становище жінок або чоловіків, а також про їх застосування стосовно уразливих груп осіб, які потерпають від кількох видів дискримінації;
- ухвалити та застосовувати тимчасові спеціальні заходи, у тому числі квоти, в рамках комплексної стратегії, спрямованої на досягнення належної гендерної рівності у сферах, де спостерігається недостатнє представництво чи невідгідне становище жінок або чоловіків, а також стосовно осіб, які потерпають від кількох видів дискримінації;
- ознайомити всіх відповідних посадових осіб із концепцією тимчасових спеціальних заходів згідно з параграфом 1 статті 4 Конвенції та Загальної рекомендації 25 Комітету.

10. Подолання гендерного насильства в українському суспільстві. Проблеми попередження та протидії насильству в сім'ї.

Зауваження

Один із поширених, найбільш небезпечних проявів дискримінації за ознакою статі становить гендерне насильство. У Плані заходів щодо утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року окремими пунктами визначаються заходи, спрямовані на подолання насильства щодо жінок і чоловіків (пп. 32–34 Постанови тощо). Перспективні напрями державної політики у сфері протидії гендерному насильству викладені в Постанові Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження гендерного насильства»» від 22 березня 2007 р.

В майбутньому Національному плані дій щодо утвердження гендерної рівності на період до 2016 року проблема запобігання та протидії гендерному насильству, передусім насильству в сім'ї, має набути подальшої підтримки, логічного розвитку й характеру системних та цілеспрямованих заходів.

При цьому законодавство у сфері протидії насильству в сім'ї та заходи, спрямовані на його реалізацію, мають бути переглянуті з урахуванням загальноновизнаного факту, що насильство в сім'ї зумовлене гендерними стереотипами й не може розглядатися як гендерно нейтральна проблема.

Обґрунтування

Законодавче регулювання проблеми протидії насильству в сім'ї має гендерно нейтральний характер, тоді як міжнародний досвід, а також дані психології та соціології свідчать, що причини та умови вчинення сімейного насильства не є гендерно нейтральними, так само як і наслідки такого насильства, від якого страждають переважно жінки.

Наврядчи сучасна українська практика законотворення готова піти шляхом трансформації законодавства у сфері запобігання сімейному насильству в бік захисту тільки жінок від такого насильства й визнання лише чоловіків суб'єктами його вчинення. До того ж, такі пропозиції, очевидно, не знайдуть підтримки української громадськості.

Таким чином, гендерні фактори сімейного насильства мають обов'язково бути враховані в процесі застосування законодавства України про запобігання сімейному насильству, а також у формуванні гендерної політики України.

Рекомендації

- Передбачити систему заходів, спрямованих на подолання насильства в сім'ї, у ході розроблення наступної Державної програми з подальшого утвердження гендерної рівності в українському суспільстві з урахуванням рекомендацій Комітету, викладених у пп. 26–29 Заключних коментарів;

- розробити пакет пропозицій щодо внесення змін до законодавчих актів України задля вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї (Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу України, Сімейного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України) та сприяти його ухваленню;

- запровадити законодавче визначення поняття гендерного насильства та його основних форм, яке б відповідало основним міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини та забезпечення гендерної рівності, для чого внести доповнення до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005;

- доповнити Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» окремим розділом, спрямованим на протидію насильству за ознакою статі, у тому числі насильству в сім'ї;

- забезпечити проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства України

та проектів нормативно-правових актів у сфері запобігання насильству в сім'ї;

- розробити та ухвалити Постанову Пленуму Верховному Суду України щодо вдосконалення практики застосування законодавства України у сфері запобігання насильству в сім'ї та рекомендувати суддям урахувати гендерні чинники сімейного насильства;

- розробити та здійснити апробацію корекційних програм для осіб, що вчинили насильство в сім'ї, з урахуванням статі, віку та інших особистісних характеристик суб'єкта вчинення насильства в сім'ї;

- забезпечити відображення в даних державної статистики випадків насильства в сім'ї, відомостей про стать жертв насильства в сім'ї, у тому числі неповнолітніх;

- у ході проведення тренінгів та семінарів з протидії насильству в сім'ї для працівників судових, правоохоронних, медичних, соціальних, освітніх та інших органів і служб, які беруть участь у запобіганні насильству в сім'ї, звертати увагу на гендерні умови, причини та наслідки сімейного насильства;

- ввести до навчальних програм освітніх закладів, що готують медичних, педагогічних працівників, психологів, юристів, правоохоронців, курси з питань запобігання насильству в сім'ї та допомоги його жертвам з урахуванням гендерних особливостей сімейного насильства²⁴.

11. Гендерна політика і проблема відповідального батьківства

Зауваження

На наш погляд, артикульовані в Програмі та Плані дій пункти щодо «формування відповідального материнства і батьківства» є за суттю правильними, але надто нечіткими. Це може призвести до неоднозначного трактування цього пункту в умовах низької гендерної компетентності українського суспільства й органів виконавчої влади, відповідальних за гендерну політику.

Обґрунтування

Проблема відповідального материнства і батьківства є вочевидь нагальною й загально-визнаною. Усім зрозуміло, наскільки важливим є саме відповідальне батьківство й материнство (порівняно з безвідповідальним або взагалі відсутнім). Водночас саме в гендерному аспекті ця проблема має дуже чітку специфіку, яка, на жаль, анітрохи в Програмі не прояснена.

Ми маємо на увазі те, що в межах усталеної патріархатної традиції домінування саме материнського внеску у виховання та догляд за дітьми поняття «відповідального батьківства» може стати підґрунтям для подвійних стандартів щодо ролі та внеску чоловіка і жінки в «батьківство». У межах цієї традиції «відповідальною матір'ю» може вважатися жінка, яка жертвує роботою і кар'єрою заради «присвяти себе дітям», а «відповідальним батьком» – чоловік, що «забезпечує сім'ю»²⁵.

Окрім цього, риторика «відповідального материнства» може стати (стає) в сучасній Україні основою для антиабортних кампаній, побудованих на демонізації жінок, що переривають власну вагітність, і відмові визнати право жінки на власне тіло. Вочевидь, така риторика й практика є протилежною до ідей гендерної рівності.

Рекомендації

Отже, необхідна додаткова роз'яснювальна робота щодо саме гендерного бачення вказаної проблеми.

12. Гендер і освіта

Зауваження

Незважаючи на те що тему освіти винесено в окремий розділ у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Державна й регіональні гендерні

програми неприпустимо мало уваги приділяють сфері освіти.

З одного боку, вимоги щодо гендерної експертизи підручників і навчальних програм, а також включення гендерної освіти в систему професійної підготовки й перепідготовки містяться в Державній програмі (вони все ще не виконані, але то вже інше питання). Але, з іншого боку, цей процес залишається неконтрольованим – ні кількісно, ні, що важливо, якісно.

Обґрунтування

Як показують дослідження²⁶, процес упровадження гендерної освіти в українські ВНЗ є досить неоднозначним. Звітуючи перед керівництвом, адміністрації вишів подекуди «прикрашають» дійсність, відносячи до переліку гендерних курсів такі, що насправді мають віддалений стосунок до гендерної проблематики.

Ще гостріше стоїть проблема якості курсів у випадку, коли їхня назва є гендерно коректною: на жаль, навіть серед навчальних програм, що перемогли на Всеукраїнському конкурсі й були опубліковані, є такі, що спираються засадничо на статеву-рольовий підхід, транслюючи, таким чином, ідеологію гендерної нерівності²⁷.

У найкращому становищі щодо гендерної освіти є студенти / студентки найкращих університетів столиці й великих міст України – так, більш ніж 40 % усіх гендерних курсів в українських вишах викладається в НАУКМА²⁸. Але навіть у такому великому університетському місті, як Харків, за даними нашого дослідження²⁹, 66 % студентів ніяким чином і жодного разу не стикалися з гендерною проблематикою у своєму навчанні. З-поміж тих 34 % студентів, які все ж обговорювали різні аспекти гендерної проблематики під час навчання у ВНЗ, лише 10 % зазначили, що це був окремий курс, присвячений гендерним проблемам (або більш ніж один курс). Ще 73 % опитаних указали, що знайомі з гендерною проблематикою завдяки окремим темам або модулям у межах більш загальних курсів, а 23 % респондентів обговорювали гендерні проблеми зі своїми викладачами поза розкладом (при цьому не уточнювалося, що саме і як саме). Отже, прості обчислення показують: якщо говорити про так звані «гендерні курси» – тобто навчальні предмети, повністю сконцентровані на тих чи інших питаннях зі сфери гендерних студій, – то їхньою аудиторією є приблизно 3 % всіх студентів великого міста (у цьому разі Харкова). Маємо стійку підозру, що в регіональному аспекті проблема кількості і якості гендерної освіти загострюється до критичної межі.

У регіональних програмах є ще один цікавий момент. Практично всі регіональні програми скопіювали з Державної програми такий пункт: «24. Проведення конкурсу наукових робіт з гендерної проблематики серед учнів 10–11 класів, студентів і аспірантів та підсумкової конференції»³⁰, очевидно, розцінюючи його не лише як важливий, але й як нескладний для виконання. Нам він видається не зовсім реалістичним – а отже, таким, що призводить (може призвести) до симулятивної діяльності, і в цьому ми бачимо серйозну проблему, особливо на рівні шкільної освіти.

По-перше, виникає багато сумнівів щодо якості наукової діяльності старшокласників узагалі. По-друге, це тим більше актуально стосовно гендерної проблематики, адже рівень гендерної компетентості як учителів, так і учнів залишається дуже низьким.

Як показує одне з нещодавніх досліджень ГІАЦ «КРОНА», лише 18 % студентів і студенток ВНЗ м. Харкова пригадали, що гендерні питання так чи інакше обговорювались у середній школі, де вони навчалися³¹. Інше дослідження свідчить: поширеність і стійкість гендерних стереотипів та упереджень серед учителів є досить високою. Майже половина опитаних учителів упевнені, що «дівчат треба готувати передусім до ролі матері й господині, а хлопців – до професій, здатних забезпечити сім'ю матеріально» і що «стать дитини визначає, про що з ним / нею говорити, що радити, що дарувати й т. ін.». Більш ніж третина вчителів поділяють думку, що «основне призначення жінки – бути гарною дружиною і матір'ю». Очевидно, що наведені настанови не сприяють розвиткові гендерної чутливості вчителя, а навпаки, призводять до (подекуди неусвідомлених) сексистських висловлень і практик щодо школярів та інших людей. Це саме дослідження показало, що 30 % опитаних учителів не бачать ніякої дискримінації за ознакою статі в сучасному українському суспільстві; майже половина опитаних (46 %) ніколи не чули про Закон України «Про забезпечення рівних прав та можли-

востей жінок і чоловіків»³².

Колись одна вчителька довірливо розповіла: «Коли ми не знаємо або не хочемо чогось учити наших школярів, ми тоді проводимо конкурс: нехай вони самі пишуть про те, про що ми їм не розповіли. Або проводимо конкурс малюнків на цю тему для молодших школярів». У принципі, цей 24 пункт міг би стати потужним джерелом гендерної просвіти серед молоді – але чи став? Чи в кожному регіоні знайшлася достатня кількість (і якість) гендерних фахівців, щоб керувати роботами молодих науковців, а потім адекватно їх оцінювати? З нашого досвіду, інколи переможцями таких конкурсів ставали роботи, методологічно несумісні з гендерною теорією.

Рекомендації

Ми б радили обережніше й відповідальніше ставитися до впровадження гендерної тематики в науково-дослідницьку роботу школярів та студентів. Натомість, можливо, було б доцільніше зосередитися на рівні ВНЗ – упровадженні гендерних курсів і водночас підвищенні гендерної компетентності викладачів ВНЗ, шкільних учителів. Може, краще провести конкурс робіт на гендерну тематику серед учителів?

13. Проблема забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері праці та зайнятості, включаючи оплату праці

Зауваження

Зарезультатами вивчення ситуації в Україні, Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок висловив своє занепокоєння реальним становищем жінок на ринку праці, а особливо високими показниками безробіття серед жінок, значними відмінностями в зарплатні жінок і чоловіків, професійною сегрегацією та постійним гендерно зумовленим дискримінаційним ставленням роботодавців у державному та приватному секторі, включаючи дискримінаційний набір на роботу й сексуальні домагання на робочому місці.

Одним з очікуваних результатів Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року виступало *«забезпечення рівності прав та можливостей жінок і чоловіків у працевлаштуванні, просуванні по службі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці, провадженні підприємницької діяльності, поєднанні трудової діяльності з виконанням сімейних обов'язків»*, однак повною мірою досягти його не вдалося. Майбутній Національний план дій щодо утвердження гендерної рівності на період до 2016 року має передбачити подальші кроки в напрямі досягнення вказаного результату, враховуючи, що однією з важливих перешкод на цьому шляху виступає чинний Кодекс законів про працю України.

Обґрунтування

Чинний **Кодекс законів про працю України** містить значну кількість положень, які **передбачають додаткові гарантії трудових прав жінок і наділяють їх певними перевагами порівняно з чоловіками**. У Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП) захисту трудових прав жінок присвячена окрема глава «Праця жінок». У ній, зокрема, містяться статті з вимогами щодо охорони праці (перелік робіт, на яких забороняється застосування праці жінок, – ст. 174, обмеження праці жінок у нічний час – ст. 175, гарантії вагітним жінкам та жінкам з дітьми – ст. 176–186). Окремою нормою передбачено встановлення жінкам неповного робочого часу (на прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, в тому числі таку, що перебуває під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї – ст. 56 КЗпП). Крім того, додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги можуть бути встановлені в колективному договорі, трудовому договорі з конкретною особою.

Ряд норм трудового законодавства спрямований на захист прав працюючих жінок з дітьми та іншими членами сім'ї, що потребують догляду. Значна кількість соціальних

гарантій, пов'язаних з доглядом за дітьми, характеризують саме жінку як основного суб'єкта. Скажімо, одержання соціальних виплат на утримання дітей закріплене переважно за жінкою (ст. 24, 28–32 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»), встановлення неповного робочого часу обов'язкове на вимогу тільки жінки (ст. 56 КЗпП), заборонено звільнення жінок, які мають дітей (ст. 184, ч. 2 КЗпП), обов'язок роботодавця з надання путівок у санаторії та будинки відпочинку, матеріальної допомоги передбачається тільки для жінок із дітьми (ст. 185 КЗпП) тощо³³.

Отже, на сьогодні склалася ситуація, коли жінки у сфері праці та зайнятості перебувають нібито у більш вигідному становищі, ніж чоловіки. Проте така «забезпеченість» жінки правами певним чином послаблює її конкурентоспроможність на ринку праці, оскільки формує несприятливе ставлення роботодавців, «обтяжених» додатковими зобов'язаннями.

Навіть за нормами **Європейської соціальної хартії** зміст права працюючих жінок на охорону материнства (ст. 8) не тлумачиться як категорична заборона звільнення з роботи, яке допускається у випадках неналежної поведінки працюючої жінки під час вагітності й у післяпологовий період. У нас же, згідно зі статтею 184 КЗпП України, звільнення вагітних і жінок, які мають дітей віком до трьох років (у відповідних випадках – до шести років), одиноких матерів за наявності дитини віком до 14 років або дитини-інваліда з ініціативи власника або уповноваженого ним органу не допускається, крім випадків повної ліквідації підприємства, установи, організації.

Таким чином, протекціоністський підхід, закладений у чинному Кодексі законів про працю України, справляє на практиці зворотний ефект і посилює нерівність можливостей жінок і чоловіків у сфері зайнятості.

Рекомендації

У майбутній Державній програмі має бути передбачено систему заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері праці й зайнятості з урахуванням таких висновків:

- Новий Трудовий кодекс, який перебуває на обговоренні у Верховній Раді України, має бути позбавлений протекціонізму; у його основу, згідно з міжнародними зобов'язаннями України, повинна бути покладена субстантивна модель рівності жінок і чоловіків, яка враховує їхні відмінності, однак спрямована на забезпечення фактичної рівності можливостей представників обох статей. Цьому сприятиме проведення фахової гендерної експертизи проекту Трудового кодексу України.

- Необхідно розглянути питання щодо виконання вимог Європейського Союзу, у новітніх державах-членах якого щорічно пенсійний вік жінок підвищується на півроку і поступово зрівняється з пенсійним віком чоловіків.

Крім того, Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок рекомендував Україні вжити відповідних заходів для гарантування реальної реалізації жінками – на однакових умовах із чоловіками – їхнього права на аналогічну платню за виконання аналогічної роботи; для зниження рівня гендерно зумовленої професійної сегрегації; для застосування відповідних санкцій з метою ліквідації сексуальних домагань на робочому місці та інших дискримінаційних практик (п. 35 Загальних коментарів).

14. Контроль за виконанням програм і планів

Зауваження

Сам процес реалізації державних, а особливо регіональних програм і планів не завжди веде до бажаного результату, а отже, потребує посиленого контролю з боку експертного середовища та громадянського суспільства.

Обґрунтування

На жаль, майже всі програми – державна й регіональні – містять певні некоректності, що

на практиці можуть вилитись (виливаються) в неефективні або і взагалі шкідливі дії. Тому надзвичайно важливим важелем бачиться громадський контроль за виконанням регіональних програм. На сьогодні нам відомий лише один проект: за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» протягом жовтня 2009 р. – березня 2010 р. Молодіжна організація «Нова генерація» провела громадську експертизу діяльності Херсонської обласної державної адміністрації щодо утвердження гендерної рівності в області. Ініціатори ставили за мету оцінити діяльність обласної державної адміністрації та її відповідних управлінь, відділів щодо реалізації державної політики з утвердження гендерної рівності, виконання ними Обласної програми з утвердження гендерної рівності в області на період до 2010 року.

Наведемо один із висновків указаної експертизи, що може слугувати логічним доповненням попередніх міркувань: *«Аналіз офіційних інформаційних матеріалів, наданих відповідними підрозділами адміністрації, глибинні інтерв'ю та фокус-групи із спеціалістами управлінь, відділів, активістами місцевих громадських організацій засвідчив, що виконання Обласної програми з утвердження гендерної рівності в області на період до 2010 року ускладнене перенасиченням не виправданою кількістю завдань та очікуваних результатів, які адекватно не забезпечуються відповідними заходами»³⁴.*

Те саме помічають інші дослідники. Так, аналізуючи звіти щодо стану виконання Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2007–2010 рр., науковці Державного інституту розвитку сім'ї та молоді вважають: *«У цілому слід зазначити, що міністерства виконання Державної програми ще не розпочали. Заходи, які ними ініціюються, мають ситуативний, разовий характер, зорієнтовані скоріше на необхідність прозвітувати, аніж на послідовне впровадження гендерної політики у діяльність галузей»³⁵.* І далі: *«Діяльність у цьому напрямі ще не розпочалася в повній мірі. Реалізація положень Державної програми має несистематичний та непослідовний характер»³⁶.*

Важливими є спостереження: *«Чи не найдетальніше і найчастіше згадувані у звітах культурно-мистецькі заходи по суті пов'язані із досить обмеженим колом ролей жінки – красуня, матір, берегиня сімейного вогнища – всі пов'язані із сімейним приватним життям і не торкаються професійної, громадської, політичної, творчої самореалізації жінки. Зовсім відсутні заходи, які б висвітлювали той же спектр чоловічих ролей у публічних та приватних сферах суспільства. Загалом гендерна проблематика суб'єктами виконання Державної програми сприймається як винятково «жіноча», а також переважно пов'язана із традиційними сферами жіночої опіки: сімейні стосунки, репродуктивне здоров'я, виховання дітей, домашні клопоти та ужиткове мистецтво, тілесна краса»³⁷.*

Залишається ще раз пожалкувати, що випадки громадського контролю за виконанням Державної та регіональних гендерних програм є поодинокими.

Рекомендації

Громадський моніторинг як власне процесу створення й прийняття регіональних гендерних програм, так і результатів їх виконання має стати необхідною складовою реалізації гендерної політики. Може, варто зобов'язати управління у справах сім'ї та молоді проходити такий громадський моніторинг або рецензування як обов'язкову умову прийняття їхніх звітів і / або закласти в програму кошти на таку роботу для представників / представниць громадянського суспільства?

Перелік посилань:

1. Детальніше про критику гендерного мейнстримінгу див.: *Mainstreaming politics: Gendering practices and feminist theory* (Carol Bacchi & Joan Eveline). – Adelaida Press, 2010; Hankivsky O. Gender vs. diversity mainstreaming: A preliminary examination of the role and transformative potential of feminist theory // *Canadian Journal of Political Science*. – 2005. – № 38 (4). – P. 977–1001; Приходько О. О. Становлення гендерного суб'єкту на перетині дискурсів масової культури і політики (на прикладі Німеччини): Дис. ... канд. філос. наук. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Розділ 2.2; Плахотнік О. Філософсько-методологічні парадокси української гендерної політики // *Інтелект. Особистість. Цивілізація*. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2010. – Вип. 8 (у друці) та ін.
2. Див. детальніше: Воронцов Д. В. Что такое гендер // *Практикум по гендерной психологии* / Под ред. И. С. Клециной. – СПб.: Питер, 2003. – С. 28.
3. Nicholson, Linda. Interpreting «Gender» // *The Play of Reason: From the modern to the postmodern*. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1999. – P. 53.
4. Виттиг М. Прямое мышление и другие эссе. – М.: Идея Пресс, 2002. – 107 с.
5. Nicholson, L. Interpreting «Gender»... Матеріали дискусії див.: *Hypatia*. – Vol. 16. – No. 2 (Spring 2001).
6. Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків»: <http://www.president.gov.ua/documents/3308.html>
7. Державна програма з утвердження гендерної рівності в Україні на період до 2010 року // *Офіційний вісник України*. – 2007. – № 1. – С. 91.
8. Гусак Н. Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві: хто повинен її виконувати? // *Марістеріум*. – 2008. – Вип. 32: Соціальна робота і охорона здоров'я. – С. 44–49.
9. http://www.korosten-rda.gov.ua/Struktura/Prioriteti/TSilovi_programi/Rayonna_programa_z_utverdzhennya_gendernoyi_rivnosti_na_period_do_2010_roku
10. Обласна програма Рівненської області з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року / <http://www.molody.ukrwest.net/regul/26012007p.php>
11. www.kmiv.gov.ua/divinfo.asp?Id=200174
12. Власенко Н. С., Виноградова Л. Д., Калачова І. В. Гендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.
13. Nochlin, L. Why Are There No Great Women Artists? // *Women in Sexist Society: Studies in Power and Powerlessness* / Ed. by V. Gornick and B. Moran. – N.Y., 1971. – P. 480–510.
14. Державна програма з утвердження гендерної рівності в Україні на період до 2010 року // *Офіційний вісник України*. – 2007. – № 1. – С. 91.
15. Там само.
16. http://meria.sumy.ua/ua/documents/city_devel_programs/devel_program/prog_gender/addon1
17. Хамітов Н. Духовність // *Філософський енциклопедичний словник*. – К., 2002. – С. 179.
18. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – С. 106.
19. Наведемо приклад одного з визначень: духовне виховання – це виховання ціннісного ставлення до життя, що забезпечує стійкий та гармонійний розвиток людини. Це виховання почуття обов'язку, справедливості, відвертості, відповідальності, праведності, благочестя та інших якостей, здатних надати вищого сенсу справам і думкам людини, підняти її над земними труднощами (Безрукова В. С. Педагогіка. – Екатеринбург, 1996. – С. 65).
20. Справедливості ради зазначимо, що в міністерському плані заходів з реалізації Державної програми на 2010 рік цей пункт уже відсутній.
21. Кримський С. Б. Принципи духовності ХХ століття // *День*. – 2001. – 15 листопада.
22. Горак Г. І. Філософія: Курс лекцій. – К., 1997. – С. 120–144.
23. *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1997. – С. 147.
24. Рекомендації до цього пункту розроблено на основі матеріалів, підготованих за результатами дослідження українського досвіду у сфері впровадження корекційних програм та системи заходів юридичної відповідальності, що застосовуються до осіб, які вчинили насильство в сім'ї, фінансованого Програмою Розвитку ООН в Україні, 2009 р.
25. Наш багатий практичний досвід проведення семінарів та тренінгів для держслужбовців свідчить про надзвичайну стійкість саме такого розуміння «відповідального батьківства».
26. Плахотнік О. «Разрешить нельзя запретить»: к вопросу об институционализации гендерных исследований как учебной дисциплины в современной Украине // *Гендерные исследования*. – 2009. – № 19. – С. 156–165.
27. Див.: Плахотнік О. Рец. на: Хрестоматія навчальних програм з проблем гендерного розвитку. – К.: ПЦ «Фоліант», 2004 // *Гендерные исследования*. – 2009. – № 19. – С. 378–381.
28. Хавлин Т. Гендер в социологии: сравнительный анализ гендерных социологических курсов в университетах Германии и Украины // *Гендерные исследования*. – 2009. – № 19. – С. 251–266.
29. Гендерні проблеми очима студентства: Аналітична доповідь / Л. Гуслякова, І. Даниленко, О. Плахотнік, М. Сухомлин. – Харків: Райдер, 2009.
30. Державна програма з утвердження гендерної рівності в Україні на період до 2010 року // *Офіційний вісник України*. – 2007. – № 1. – С. 91.
31. Гендерні проблеми очима студентства... – С. 38–39.
32. Плахотнік О., Губина С. К вопросу о гендерных установках и гендерной компетентности учителей // *Сборник материалов конференции «Гендерні перетворення в Україні: осмислюючи стратегію і тактику»* (15–16 жовтня, Харків). – С. 66–75.
33. Матеріал цього пункту підготовлено на підставі фінального звіту за результатами Міжнародної конференції «Захист жінок та дітей на основі міжнародних документів щодо прав людини» (Ялта, 2–3 червня 2010 р.), виконаного Г. О. Христовою.
34. <http://www.civicsua.org/news/view.html?q=1375602>
35. Гусак Н. Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві: хто повинен її виконувати? // *Марістеріум*. – 2008. – Вип. 32: Соціальна робота і охорона здоров'я. – С. 47.
36. Там само.
37. Там само. – С. 48.